

Van: Het Bestuur
Onderwerp: Rouw op school
Versie van: November 2013
Status: Vastgesteld beleid
Bestand: \\server\documenten\MIS CBO De Greiden\1. Organisatie & Beleid\Beleidsgroepen\BG Personeel\Beleid Rouw op school v2013-09.doc

Rouw op school

Leeswijzer

Om onze scholen behulpzaam te zijn bij rouw op school is in deze notitie een draaiboek en checklist opgenomen en in de bijlagen aanvullende bruikbare informatie over Verdriet op school. De notitie is als handleiding bedoeld in de vorm van een basisdraaiboek, de bijlagen geven mogelijkheden aan.

Basisdraaiboek bij een tragische gebeurtenis betreffende een leerling, leerkracht of ouder.

	Pag. 2
Bijlage 1: Een checklist	Pag. 4
Bijlage 2: Een tweetal voorbeeldbrieven	Pag. 7
Bijlage 3: Rouw, ook in de klas!" informatie van Sarah de Greef (Uit bulletin 4, jr. 30, juni 2002, pag. 21-23)	Pag. 9
Bijlage 4: "Verlies en rouw op school" informatie van Auke Steensma (Uit Bulletin 4, jr. 30, juni 2002, pag. 37-39)	Pag. 12
Bijlage 5: Meer informatie over rouwverwerking	Pag. 15
Bijlage 6: 'Faak foarkommende flaters' bij friestalige rouwadvertentie en een handreiking om het beter te doen.	Pag. 16
Bijlage 7: Gedichtjes	Pag. 17

**Een basisdraaiboek bij een tragische gebeurtenis betreffende een leerling,
leerkracht of ouder**

<i>Eerste fase</i>			
<i>Omschrijving activiteit</i>	<i>Tragische gebeurtenis leerling</i>	<i>Tragische gebeurtenis leerkracht</i>	<i>Tragische gebeurtenis ouders of gezinsleden</i>
<i>1. Bericht van tragische gebeurtenis komt binnen</i>	Schooldirecteur checkt of de vermeende gebeurtenis waar is en informeert na overleg met betrokkenen broertjes en/of zusjes die ook leerling zijn. In de pauze of voor schooltijd worden de teamleden geïnformeerd. Telefoonketting bij vakantie o.i.d.	Idem	Teamleden informeren, broertjes en/of zusjes die ook leerling zijn uit de klas halen, informeren en naar huis begeleiden. Daarna groep informeren.
<i>2. Contact met ouders of partner</i>	Zo spoedig mogelijk op bezoek gaan; eerst vragen of dit gewenst wordt en beslissen wie op bezoek gaat. <u>Aandachtspunten:</u> -de brief die meegegeven wordt aan leerlingen -herinnerings-/herdenkingstafel -bijdragen voor een herinneringsmap -mogelijke inbreng leerlingen bij uitvaart	Idem	Idem
<i>3. Contact/informeren groep</i>	Eigen groepsleerkracht informeert de groep; leer/klassegesprek houden ca. 45 min. (wel tijd geven voor reacties). Andere groepen door eigen leerkracht laten informeren en hierover praten. Schooldirecteur informeert z.s.m. derden, die op de hoogte gebracht moeten worden zoals: - niet aanwezige leerkrachten, - voorzitter oudercommissie, - voorzitter MR,	Schooldirecteur informeert de groep. Zie verder bij leerling.	Zie bij leerling.

	- algemene directie		
--	---------------------	--	--

<i>Omschrijving activiteit</i>	<i>Tragische gebeurtenis leerling</i>	<i>Tragische gebeurtenis leerkracht</i>	<i>Tragische gebeurtenis ouders</i>
<i>4.Advertentie</i>	<p>Op dag van bekend worden op te maken door schooldirecteur in concept, dat daarna wordt voorgelegd aan:</p> <ul style="list-style-type: none"> - een lid van de MR; - een lid van de oudercommissie. <p>Namens alle geledingen inclusief het bestuur en eigen groep.</p> <p>Rekening naar de indiener van de advertentie.</p> <p>Advertentie in FD en LC; eventueel streekblad.</p>	Idem	Idem
<i>5.Begrafenis of crematie</i>	<p>Wie gaan er heen?</p> <ul style="list-style-type: none"> a. alle personeel (school dicht) b. afh. van wens ouders: kinderen uit de groep c. inbreng leerlingen in afscheidsdienst: teksten, tekstboekjes maken, muziek maken, bloemen dragen enz.(wens ouders vragen) 	<p>Wie gaan er heen?</p> <p>Alle personeel en - in overleg met partner - kinderen eigen groep of ook andere kinderen van de school.</p> <p>De Algemene directie en het Bestuur</p>	<p>Wie gaan er heen?</p> <p>Schooldirecteur overlegt met team, schoolcommissie en MR.</p>
<i>6.Nazorg</i>	<p>Leerlingen hierna goed in de gaten houden. Laat ze vertellen, tekenen enz. zodra het te pas komt.</p> <p>Afspraken maken voor ouderbezoek (leerkracht(en) en schoolleider/directie); hierin eventueel een deskundige betrekken.</p> <p>Gedenkhoek of later mogelijk stiltehoek inrichten.</p>	<p>Idem, speciaal de eigen groep. Verder zie bij leerling.</p> <p>Afspraken maken voor bezoek partner.</p>	<p>In eigen groep bespreekbaar houden. Verder zie bij leerling.</p> <p>Afspraken maken voor bezoek partner.</p>

Bijlage 1: Checklist

Aandachtspunten vooraf

De groepsleerkrachten bereiden zich voor op het gesprek met hun groep.

Het kan zijn dat er leerkrachten zijn die erg veel moeite hebben om met deze tijding de groep in te gaan.

- Creëer een sfeer waarin mogelijk is om te zeggen dat je er moeite mee hebt of misschien wel: dat je het niet kunt. Bekijk in hoeverre je elkaar kunt ondersteunen met tips.
- Zorg, indien mogelijk, dat er iemand anders bij is en kan bijspringen: het kan zijn dat er leerlingen zijn die extra opvang nodig hebben.
- Probeer de opvang zoveel mogelijk in de klas te houden, maar zorg dat er een ruimte is waar leerlingen naar toe kunnen die alleen maar willen huilen of erg overstuur zijn.
- Wees erop voorbereid dat deze jobstijding andere verlieservaringen kan reactiveren, zowel bij leerlingen als bij leerkrachten.
- Zorg dat je werkvormen bij de hand hebt die verwerking stimuleren.
- Bereid je goed voor: wat ga je zeggen en hoe; welke effecten kun je verwachten.

De mededeling

- Begin met een inleidende zin.
- Vertel het hoe, waar en wanneer van de gebeurtenis.
- Breng het bericht over zonder erom heen te draaien.
- Geef in eerste instantie alleen de hoogst noodzakelijke informatie.
- Neem voldoende tijd voor emoties.
- Brief aan leerlingen meegeven met enige mededelingen / informatie

Wanneer de emoties wat luwen, kun je overstappen naar de volgende informatie:

- Vertel hoe het contact verloopt met de familie.
- Geef uitleg over gevoelens van verdriet die naar boven kunnen komen (een ieder verwerkt het verdriet op zijn eigen manier, huilen mag, niet huilen is ook normaal).
- Vertel bij wie de leerlingen terecht kunnen voor een persoonlijk gesprek.
- Laat de kinderen weten hoe het programma van deze dag en van de komende dagen eruit ziet.
- Geef, als er naar gevraagd wordt, heel summier uitleg over rouwbezoek en uitvaart (vaak kan dat beter in een later stadium).

Organisatorische aanpassingen

- Maak voor het eerste bezoek dezelfde dag een afspraak voor huisbezoek (indien dit op prijs wordt gesteld). Ga bij voorkeur met meerdere personen. Houdt er rekening mee dat het eerste bezoek meestal alleen een uitwisseling is van gevoelens. Vraag of een tweede bezoek op prijs wordt gesteld om verdere afspraken te maken.
- Als leerlingen persé naar huis willen, ga dan na of de ouders thuis zijn, op de hoogte zijn en hun kind kunnen ophalen of zorg voor begeleiding naar huis.
- Kijk kritisch naar de activiteiten die de school de komende dagen organiseert, zoals feesten, sportdagen en dergelijke. Wellicht is afgelasting of uitstel nodig.

- Vraag voor de vervolgdagen wat de school kan betekenen voor de naast betrokkenen. Overleg over alle te nemen stappen over bijvoorbeeld:
  - . brief die meegegeven wordt aan leerlingen
  - . bezoekmogelijkheden van leerlingen;
  - . het plaatsen van een rouwadvertentie;
  - . het afscheid nemen van de overledene;
  - . bijdragen leveren aan de uitvaart;
  - . het bijwonen van de uitvaart;
  - . een eventuele afscheidsdienst op school.
  - . bijdragen leerlingen voor een herinneringsmap
  - . herinnerings-/herdenkingstafel

Contacten met de ouders van de overige leerlingen van de school

- Informeer de ouders via een brief over:
  - de gebeurtenis;
  - organisatorische (rooster-)aanpassingen;
  - de zorg voor de leerlingen op school;
  - contactpersonen op school;
  - regels over aanwezigheid;
  - rouwbezoek en aanwezigheid bij de uitvaart;
  - eventuele afscheidsdienst op school;
  - nazorg voor de leerlingen.

Begeleiding tussen overlijden en uitvaart

- Heb veel aandacht voor gedrag/verdriet van je leerlingen.
- Creëer een herinneringsplek. Haal de lege stoel niet meteen weg. Bedenk met de klas hoe je de overledene het best kunt gedenken: foto/kaars, bloemen, attributen van het kind, geliefd speelgoed en dergelijke.
- Creëer veel ruimte voor de vragen die de leerlingen hebben; sommige leerlingen die niet zo verbaal zijn, uiten zich beter creatief, bijvoorbeeld door te tekenen. Voor de kleuter kan spelen, bijvoorbeeld in de poppenhoek (begrafenisje spelen), verwerking bevorderen.
- Maak zonodig gebruik van speciale lessen om met de leerlingen te praten over hun gevoelens en te werken aan het afscheid nemen.
- Bereid het bijwonen van de uitvaart goed voor. Vertel aan de leerlingen wat ze kunnen verwachten.
- Houd rekening met cultuurverschillen: een Islamitische begrafenis is compleet anders dan een Rooms-Katholieke of Protestantse.
- Overweeg om de vlag halfstok te hangen.
- Vang de leerlingen na de uitvaart op om nog even na te praten.

Nazorg

- Organiseer gerichte activiteiten om het rouwproces te bevorderen, zoals schrijven, tekenen of het werken met gevoelens.

- Let op signalen van kinderen die het moeilijk hebben. Sommige kinderen stellen hun rouw uit en tonen pas maanden later hun verdriet.
- Let speciaal op risicoleerlingen, zoals kinderen die al eerder een verlies hebben geleden.
- Sta af en toe stil bij herinneringen, besteed aandacht aan speciale dagen zoals de verjaardag en de sterfdag van de overleden leerling.
- Denk op speciale dagen ook aan broers en zussen en de ouders van de overleden leerling.
- Heb oog voor de moeilijke momenten van de ouders van de overledene: schoolreisjes, ouderavonden en dergelijke; een kaartje of een gebaar op die momenten is voor ouders heel ondersteunend.

Administratieve zaken

Handel de administratieve zaken zorgvuldig af.

- Ga zorgvuldig om met alles wat er van het overleden kind nog op school is: voor ouders zijn dit heel waardevolle zaken. Geef geen bezittingen mee aan broertjes en/of zusjes.
- Tijdens latere contacten kunnen ook financiële zaken ter sprake komen, zoals eventueel (gedeeltelijke) restitutie van ouderbijdragen of schoolreisjesgelden.

Bijlage 2: Voorbeeld brieven

Het schrijven van een brief naar ouders over het – onverwacht – overlijden van een leerling, leerkracht of ouder van school, vraagt veel tijd. De zinnen moeten zorgvuldig en duidelijk zijn geformuleerd en eventueel overeen komen met de identiteit van de school. Die tijd heb je meestal niet als je geconfronteerd wordt met zo'n situatie. Daarom kan het van belang zijn dat een kleine groep van het team zich hier al eens over heeft gebogen en met een voorstel komt naar het team. Je kunt dan met elkaar, zonder belemmering van grote emoties, overleggen wat je de beste vorm vindt.

a) Voorbeeldbrief bij het overlijden van een leerkracht

Gericht aan: betreffende groep

	Plaats, datum
Aan de ouders/verzorgers van groep ..... en alle leerlingen van juf/meester.....	
.....werden wij op de hoogte gesteld van een verdrietige gebeurtenis. <i>Gisteren na schooltijd is een ernstig ongeluk gebeurd</i> , dat het leven heeft gekost aan .... onze collega en groepsleerkracht van groep... Wij zijn hierdoor erg geschokt en verdrietig.	
De kinderen van alle groepen zijn vanmorgen/vanmiddag in een klassengesprek op de hoogte gesteld. In de groep van ... (betreffende leerkracht) hebben ..... en ..... dit gesprek gevoerd. Hierbij hebben we zoveel mogelijk recht proberen te doen aan de leeftijd en emotie van de kinderen. ...(naam leerkracht) zal de komende (dagen/weken/tijd) voor de groep staan.	
Het verdriet van.....kunnen wij niet wegnemen. We kunnen hen wel laten merken dat we delen in hun verdriet. U kunt uw medeleven kenbaar maken door een kaart of brief.	
Namens de familie van .... het verzoek om hen in deze dagen niet thuis te bellen. U kunt altijd de school bellen, ...(naam) onderhoudt het contact met de familie. Wanneer er meer bekend is over de wijze waarop we afscheid kunnen nemen van ... laten wij u dit weten.	
Met vriendelijke groet,	
Team van.....	
Adres familie:	
	Plaats, datum

b) *Voorbeeldbrief bij het overlijden van een leerling*
Gericht aan: alle leerlingen van de school

Aan de ouders/verzorgers van groep .....
en alle klasgenoten van.....

.....werden wij op de hoogte gesteld van een verdrietige gebeurtenis.
Gisteren na schooltijd is een ernstig ongeluk gebeurd, dat het leven
heeft gekost aan .... onze leerling van groep...
Wij zijn hierdoor erg geschokt en verdrietig.

Met alle kinderen is hier vanmorgen/vanmiddag in een klassengesprek
over gesproken. Hierbij hebben we zoveel mogelijk recht proberen te
doen aan de leeftijd en emotie van de kinderen.

Het verdriet van de ouders/broertjes/zusjes van....kunnen wij niet
wegnemen. We kunnen hen wel laten merken dat we delen in hun
verdriet. U kunt uw medeleven kenbaar maken door een kaart of brief.

Namens de familie van .... het verzoek om hen in deze dagen niet thuis
te bellen.

U kunt altijd de school bellen, ...(naam) onderhoudt het contact met
de familie.

Wanneer er meer bekend is over de wijze waarop we afscheid kunnen
nemen van ... laten wij u dit weten.

Met vriendelijke groet,

Team van.....

Adres familie:

Bijlage 3: Rouw, ook in de klas!

door Sarah de Greef (Uit bulletin 4, jr. 30, juni 2002, pag. 21-23)

Kinderen rouwen, evenals volwassenen. Bij het overlijden van een geliefd persoon hebben ze gedeeltelijk dezelfde reacties en problemen als volwassenen. Leerkrachten moeten goed op de hoogte zijn van het verloop van het rouwproces en alert zijn op de behoefte van een kind om de rouw ook in de klas een plaats te geven.

Kinderen reageren op de dood op een manier die in overeenstemming is met hun leeftijd en rijpheid.

- Kinderen jonger dan drie jaar hebben geen echt besef van de dood.
- Drie- tot zesjarigen weten het verschil tussen leven en dood, maar begrijpen de onomkeerbaarheid van de dood niet.
- Kinderen van zes tot negen jaar beseffen wat de dood inhoudt en ook de onomkeerbaarheid wordt duidelijk. De onvermijdelijkheid ervan en het besef dat het iedereen overkomt, begrijpen ze nog niet. Spel speelt bij deze leeftijdsgroep een belangrijke rol in het uiten van rouw. Als oorzaak voor het doodgaan worden vaak externe verklaringen gegeven.
- Negen- tot twaalfjarigen begrijpen ook de onvermijdelijkheid van de dood en het feit dat de dood universeel is. Ze beseffen dat er naast externe oorzaken van de dood ook interne oorzaken zijn.
- De reacties van jongeren van twaalf jaar en ouder komen redelijk overeen met die van volwassenen. De rouw wordt echter bemoeilijkt door problemen en gevoelens die de puberteit met zich meebrengt.

Het rouwproces van alle kinderen heeft een dynamisch en persoonlijk verloop en wordt mede beïnvloed door de omgeving. Vier taken kunnen worden onderscheiden:

1. Aanvaarden van het verlies, de realiteit onder ogen zien en erkennen, beseffen dat de ander nooit meer terugkomt.
2. Ervaren van gevoelens en reacties volgend op het verlies. In de eerste periode na het overlijden voelen nabestaanden zich vaak verdoofd of verward. Na verloop van tijd herkennen kinderen het verlies door de pijn die ze voelen. Soms lukt uitdrukken en verwerken van gevoelens niet, omdat de omgeving niet als veilig genoeg ervaren wordt. De mate waarin gevoelens gevoeld en reacties geuit worden, is sterk afwisselend.
3. Verkennen hoe het leven nu verder moet, aanpassen aan de nieuwe situatie waarvan de overledene geen deel meer uitmaakt.
4. De overledene emotioneel een plaats geven en de draad van het leven oppakken. Deze taak wordt vaak geleidelijk volbracht. Sommige kinderen nemen echter op een bepaald moment bewust de beslissing om afstand te nemen van de overledene. Een afscheidsritueel kan dit symboliseren.

De vier rouwtaken geven de uitkomsten van een rouwproces weer. Zij hoeven niet in de gegeven volgorde volbracht te worden en lopen vaak door elkaar heen.

Deze taken gelden voor iedereen. De invulling ervan verschilt echter. Verdriet als emotie kan worden gezien als een universeel verschijnsel. Rouwreacties als huilen, zijn niet universeel. De culturele en religieuze achtergrond beïnvloedt de manier waarop mensen verdriet uiten. Kennis van elkaars voorschriften, rituelen en denkwijzen maakt dat we met begrip en respect van elkaar kunnen leren.

Vorig jaar sprak ik met een Afro-Surinaams meisje uit groep 8 over het overlijden van haar vader. Ze vertelde dat ze een blauw/zwart bandje om haar pols moest dragen, om te laten zien dat ze bedroefd was. Voor en na het kijken naar haar overleden vader moest ze haar handen wassen. In huis waren alle spiegels met karton afgedekt. Tijdens de rouwbijeenkomst laat op de avond stond een witgedekte tafel op het balkon met daarop een glas water en een kaars. Alleen de kinderen moesten een pinda eten.

Wanneer leerkrachten hun leerlingen hulp bieden bij het rouwen, dient ook met een viertal behoeften van kinderen rekening gehouden te worden.

Om zich optimaal te kunnen ontwikkelen, moet voldaan worden aan de **behoefte aan veiligheid**. Het sterven van een vertrouwd persoon brengt de veiligheid aan het wankelen. Wanneer kinderen zich niet veilig voelen, kunnen zij het rouwen uitstellen. Ze kunnen rustig en 'lief' worden, soms wat teruggetrokken en achteruitgaan in hun schoolprestaties. De leerkracht kan een kind helpen zich opnieuw veilig te voelen door het bieden van regelmaat, rust, duidelijkheid en het stimuleren van relaties met andere leerlingen. Om kinderen de gelegenheid te geven vragen te stellen, kan een vragendoos gebruikt worden, waarin kinderen vragen stoppen die hun bezighouden. Niemand hoeft zich zo voor een gekke vraag te schamen, omdat de vragen anoniem gesteld worden.

Een kind heeft ook **behoefte om te rouwen**. Het is belangrijk dat kinderen hun emoties kunnen uiten, ook boze en jaloerse gevoelens. 'Als ik uit school kom, dan fiets ik heel gewoon alleen naar huis. Maar als ik al die moeders zie wachten op hun kinderen, en ze geven elkaar een zoen, dan voel ik me vanbinnen heel jaloers.'

Spel is voor kinderen vaak dé manier om zich te uiten. Door het naspelen of navertellen van onbegrijpelijke en angstaanjagende gebeurtenissen wordt geprobeerd vat te krijgen op de situatie. Handpoppen kunnen vaak dingen zeggen die kinderen zelf nog niet kunnen zeggen. Ook creatief spel, zoals tekenen, kleien en schilderen, evenals het (voor)lezen van (prenten)boeken zijn middelen om met rouw bezig te zijn. Voorbeelden van creatieve werkvormen zijn het maken van een collage waarin kenmerken van de overledene en herinneringen aan hem verwerkt worden, en het maken van een troostboekje waarin het kind dingen opschrijft of tekent die het zich van de overledene herinnert en die het niet wil vergeten. Kinderen kunnen zelf een verhaal, gedicht, brief of lied schrijven.

Een kind met verdriet heeft de **behoefte getroost te worden**. Bij troosten wordt al snel aan aanraken gedacht, maar ook het geven van aandacht, luisteren, praten en gebed zijn belangrijke vormen waarmee een kind getroost kan worden. 'Mijn meester kwam mij elke dag bezoeken toen het net gebeurd was. Echt heel lief. Hij kwam om me te troosten. Ik huilde wel niet maar het was fijn om te voelen dat hij het ook erg vond. In de klas deed hij ook heel aardig. Als ik moest huilen, dan zei hij: "Kom maar mee, dan gaan we even een rondje rond de school lopen en dan gaat het wel weer." Ik ben nu overgegaan naar groep acht en mijn nieuwe meester doet dat niet. Als ik moet huilen, dan laat hij mij gewoon

zitten. Hij doet net of hij me niet ziet. Bij mijn andere meester kon ik terecht, maar bij deze niet. Daar moet ik wel aan wennen.'

Bij de vierde behoefte van kinderen, het **bieden van perspectief**, is het van belang het gewone schoolleven te laten doorgaan, open te zijn over de toekomst en het stimuleren om geleidelijk het 'gewone' leven te hervatten.

In het boek *Ik krijg tranen in mijn ogen als ik aan je denk*, van Ineke van Essen, geven kinderen tips aan leerkrachten: 'Tip 1: Je moet niet te snel zeggen: Nu gaan we het ergens anders over hebben als je erover praat. Je moet wel even kunnen zeggen: Ik vind het vervelend en we hebben allemaal medelijden met je of zoiets. Tip 2: Je moet een beetje kijken of die kinderen het willen vertellen of dat ze het voor zichzelf willen houden. Het is misschien wel een moeilijke taak, maar als juffrouw moet je gewoon even kijken hoe dat kind zich voelt. Als je even alleen wilt zijn, dan kan je dat wel zien.'

In het christelijk basisonderwijs mogen leerkrachten Gods liefde en zorg uitstralen. Wanneer kinderen te maken krijgen met een sterfgeval van een geliefd persoon kan hun groei in het geloof ernstig belemmerd worden en daarom is begeleiding noodzakelijk. De elementen vertellen, gebed, persoonlijk gesprek en zingen vormen een meerwaarde waaruit bij problemen geput kan worden.

In een periode van rouw kunnen verhalen behandeld worden waarin Jezus mensen figuurlijk tot leven brengt, zoals Zacheüs en Bartimeüs. Deze personen zagen het leven niet meer zitten, zij werden door anderen aan de kant gezet. Ook kinderen die een sterfgeval van nabij meemaken, voelen zich aan de kant staan, voelen zich alsof ze in een diepe put zitten. Dergelijke bijbelverhalen kunnen hoop en moed geven.

Een kind hoeft niet uit zichzelf flink te zijn. We mogen bidden of God hen flink wil maken. De leerkracht kan bidden en de gevoelens onder woorden brengen of gebruikmaken van bestaande gebeden. Kinderen kunnen ook zelf bidden.

C.L.M. van Noort beschrijft in *Waarom mijn moeder?* vanuit een christelijke visie het overlijden van een moeder en hoe haar gezin daarop reageert. Dit is goed te gebruiken in het persoonlijk gesprek met een kind.

Er zijn veel liederen die getuigen van Gods nabijheid. Zeker in moeilijke periodes kan dat vertroosten. Toen de moeder van een meisje op sterven lag, zongen we in de klas:

"Hij heeft je niet alleen gelaten. Hij weet wel wie je bent. Overal kun je met Hem praten. Of je nu roept, of je nu fluistert. Ben je in 't licht of in het duister. Hij is het die jou kent."

Als leerkrachten dienen we ten slotte alert te zijn op rouw in de klas met daarbij de rol die we in het rouwproces van kinderen kunnen spelen. In een aantal gevallen zal de leerkracht de aangewezen persoon zijn om het kind op te vangen. Als we ons van deze taak bewust zijn en ons daarop voorbereiden, zullen we niet zo snel voor verrassingen komen te staan als het moment daar is.

Bijlage 4: Verlies en rouw op school

door Auke Steensma (Uit Bulletin 4, jr. 30, juni 2002, pag. 37-39).

Een geliefd persoon verliezen is enorm ingrijpend voor kinderen en jongeren. Kinderen en jongeren rouwen op een heel eigen manier. Ze worstelen vaak in eenzaamheid met hun verdriet en verwarring. Volwassenen weten dan niet hoe ze kinderen het beste kunnen helpen om het verlies te verwerken. Veel kun je leren door te luisteren en te kijken naar de kindermanieren bij het omgaan met verdriet.

Waar moet je als leerkracht op letten?

Kinderen rouwen anders. Intens verdriet komt vaak later aan de oppervlakte, kinderen stellen rouwen uit, veelal om ouders niet te belasten.

Rouwen, wat is dat eigenlijk? Keirse¹ zegt dat het verdriet individueel en uniek is, vergelijkbaar met een vingerafdruk. Dorothee Sölle zegt: 'Rouwen is iets organiseren tegen de kou en tegen het vergeten.'

In mijn ontmoetingen met kinderen die rouwen, heb ik ervaren dat het leven na een verlies als een warboel wordt ervaren. En dat het in die situatie helpt om alles gewoon te laten zijn. Ook in de schoolklas. Niets is gek of raar.

Het kan noodzakelijk zijn dat de zaken op school weer 'normaal' draaien. Zodat er weer enigszins sprake is van rust.

Kinderen rouwen in stukjes Ze hebben meer tijd nodig dan volwassenen om het verlies van iemand die hun dierbaar is volledig te integreren in hun leven. Dat komt doordat kinderen nog niet de capaciteit hebben om de pijn in volle intensiteit toe te laten. Ze kunnen alleen in kleine stukjes met het verlies omgaan. Kinderen zijn niet in staat om lange tijd achter elkaar met het verlies bezig te zijn. Er is een enorme behoefte om te groeien, te overleven.

Kinderen ondergaan bij hun verliesverwerking soms heftige gevoelens. Ze reageren vaak wel direct, maar kunnen het soms moeilijk verwoorden. Kinderen hebben daar ook andere uitingsvormen in nodig. Volwassenen verwerken hun verlies vaak door erover te praten met anderen. Voor kinderen is werken spelen, en spelen werken. Spelen is communiceren, is een vorm van praten.

Een vraag van een leerkracht: 'Heb je verdriet? Je mag het mij vertellen', is dan ook niet op z'n plaats.

Kinderen kunnen in hun proces van verwerking ook teruggaan naar een eerdere ontwikkelingsfase. In die fase is de wereld nog te begrijpen voor ze en daarom veilig. Teruggaan naar deze veilige periode helpt ze als het ware om weer greep te krijgen op de nieuw ontstane situatie.

Een andere reden waarom het voor kinderen moeilijk is hun gevoelens over het verlies te laten zien, heeft te maken met hun sterke behoefte om bij een groep te horen. Als ze hun gevoelens wel zouden laten zien, zijn ze bang voor afwijzing. Wanneer je in de klas alle

---

¹ Manu Keirse: *Helpen bij verlies en verdriet*, Lannoo 1996

kinderen laat meedoen en ook over hun eigen verliezen of momenten van afscheid laat nadenken, kan dit helpen.

Ten slotte moet de leerkracht zich ervan bewust zijn, dat kinderen concreet omgaan met hun gevoelens en concreet uildrukking geven aan hun verlies. Ze willen tekeningen meegeven in de kist, kaarsjes branden, een knuffel zetten op een lege stoel, bloemen neerleggen op een bijzonder plekje en rituelen uitvoeren die ze zelf bedenken.

Stille hoek in de klas

In een stille hoek kan een kind zich terugtrekken. Het kan even tekenen of iets schrijven wat hij zou willen vertellen aan diegene die overleden is.

Misschien is de stille hoek juist een goede plaats om een goed gesprek te starten.

In de stille hoek moet een stoeltje en een tafeltje, kussens, papier en potloden, planten zijn en alle andere dingen die je zelf zou willen toevoegen.

De stille hoek werkt het beste als hij het hele jaar in de klas is. Zo ontstaat er een vertrouwde met deze plaats en kan het helpen bij het rouwproces. Als kinderen dan naar zo'n hoek gaan, is dit een teken voor de leerkracht om alert te zijn en aandacht aan het kind te schenken.

Rouwtaken

Annet Weijers en Petra Penning² wijzen op rouwtaken die kinderen en jongeren hebben te volbrengen:

- Het leren omgaan met verliezen. De school heeft daarin een taak.
- Besef van het verlies. Realiseren wat er is gebeurd. Op niveau van de leerling zo eerlijk en duidelijk mogelijk zijn.
- Ervaren van de gevoelens van het verlies. Geef de leerlingen de kans om alle gevoelens te ervaren. Nodig de leerlingen daartoe uit. Vertel over je eigen gevoelens als mens, en in het bijzonder hoe jij je voelde toen je jong was.
- Aanpassen aan een omgeving zonder de overledene. Ga de overledene niet idealiseren. Laat hem heel als mens zoals hij was, met de goede en vervelende eigenschappen. Maak bespreekbaar dat de leerling er niet meer bij is als er een klassenavond is of schoolfeest. Maar laat de feesten wel doorgaan. Het leven mag geleefd worden!
- Investeren in nieuwe relaties. Opnieuw relaties aangaan met anderen betekent dat je ook weer opnieuw iemand kan verliezen. Sommige kinderen durven ook niet meer zo goed over de toekomst na te denken. Pubers kunnen zich dan afvragen wat voor zin het eigenlijk nog heeft om de school/studie af te maken. Vertrouwen en zelfvertrouwen. Weer geloven in een toekomst, weer werken aan een toekomst. Dat doe je niet zomaar even. Het is fijn voor de leerling als ze mensen om zich heen hebben, die hen kunnen opvangen als ze vallen. Mensen die hen troosten en hun moed inspreken.

---

² Annet Weijers en Petra Penning: *Het leven duurt een leven lang*; Nijmegen 2001

Wanneer komt er een einde aan een periode van rouw?

Er staat geen tijd voor rouwen. Keirse zegt dat je het gemis verwerkt hebt als je aan de overledene kunt denken zonder steeds erge pijn te ervaren.

Op welk moment dat is, is een open vraag. Veel mensen denken dat het na ongeveer een jaar wel over is, of over zou moeten zijn. Mensen en ook leerkrachten in de omgeving lijken het alweer snel vergeten te zijn.

Vertel de kinderen en jongeren dat je nooit helemaal klaar bent met rouwen. Er blijft een litteken. Littekens vergeet je soms: je hebt er dan helemaal geen last van. Maar ineens kun je ze weer voelen of ze doen pijn, en ben je er weer mee bezig.

- Je gaat naar de middelbare school en iemand vraagt je waar je vader werkt.
- Je krijgt je diploma en van alle medeleerlingen zijn de vaders en de moeders op de diploma-uitreiking.
- Je vriendin heeft ruzie met haar broer en verwenst hem. Jij denkt: 'Was mijn broer er nog maar.' Je vriendin snapt niet waarom je opeens zo stil wordt.

Je zou kunnen zeggen dat verdriet, pijn en gemis een leven lang duren.

De naam van de overledene moet genoemd blijven worden binnen de schoolcontext zonder dat het belastend voor de schoolgemeenschap is. Ik ken een school die de kerstviering koos voor een afsluiting van de rouwperiode. Met stenen en rozen werden verdrietige en blijde dingen in de handen van God, uitgebeeld door crêpepapier-handen, gelegd. Na afloop brachten de leerlingen bezoeken aan treurende, verdrietige en blijde mensen.

Na een bepaalde periode, bijvoorbeeld na een vakantieperiode, moet gezocht worden naar een vorm van afronding. Dan moet de naam een blijvende plaats krijgen in de normale schoolwerkelijkheid.

Drs. Auke Steensma begeleidt vanuit het Katechetisch Centrum van GCO *fryslân* schoolteams, leerkrachten, groepen kinderen en jongeren en individuele leerlingen in verliessituaties.

Dit is vervallen: kan er geen nieuwe website van vinden.

(zie <http://home.hetnet.nl/~rvk-lwd/katechet.htm> (katechetisch centrum GCO Fryslân))

Het Katechetisch Centrum behoort tot de afdeling Levensbeschouwelijke Vorming (LeVo) van GCO *fryslân* en werkt samen met organisaties binnen het onderwijs en de kerkelijke oecumene.

Voor informatie en diensten kunt u het Katechetisch Centrum van GCO *fryslân* bereiken: telefonisch: (058) 28 43440; per [e-mail: kc-levo@gco.nl](mailto:kc-levo@gco.nl) of langskomen op het adres: Sixmastraat 2, 8932 PA Leeuwarden.

De openingstijden zijn:

maandag		13.00 - 16.30 uur
dinsdag	8.30 - 12.00 uur	13.00 - 16.30 uur
woensdag	8.30 - 12.00 uur	13.00 - 16.30 uur
donderdag	8.30 - 12.00 uur	13.00 - 16.30 uur
vrijdag	8.30 - 12.00 uur	

Bijlage 5: Meer informatie over rouwverwerking

www.emoties-enzo.nl van de Stichting Kind en Rouw; biedt trainingen.

De rouwverwerking.startpagina.nl biedt een zeer breed overzicht van Nederlandstalige internet sites die betrekking hebben op rouw en rouwverwerking.

[Stichting Achter de Regenboog \(www.achterderegenboog.nl\)](http://www.achterderegenboog.nl) is er voor kinderen en jongeren, die van dichtbij te maken hebben (gehad) met het overlijden van een dierbare binnen het gezin.

Niet zo geschikt? (www.psychotraumacentrum.nl)
Verbonden aan UMC (Utrecht). Zeer uitgebreide opvang en hulpverlening.

De landelijke Stichting Rouwbegeleiding (www.landelijksteunpuntrouw.nl) is erop gericht degene die rouwt na verlies van een dierbare te ondersteunen.

Vereniging ouders van een overleden kind (www.vook.nl).

De draaikolk (www.draaikolk.com) is een internettijdschrift met persoonlijke verhalen van mensen die hun partner hebben verloren.

www.zonderouders.nl
Ervaringen van mensen zonder ouder(s).

Voor ouders, broers en zussen die een kind hebben verloren.
www.lieve-engeltjes.nl

Informatie voor en over kinderen die een vader of moeder met kanker hebben.
www.kankerspoken.nl, met informatie voor leerkrachten tijdens een ziekteproces.

Vereniging Ouders, Kinderen en Kanker.
www.vokk.nl, belangenvereniging van gezinnen met een kind met kanker.

Niet zo geschikt? Aandacht voor en creatief verwerken van verlies:
www.creapoelka.nl

www.in-de-wolken.nl

Niet zo geschikt? Website van ritueel begeleidster Adriëne Derks: www.cocon-afscheid.nl

www.missingyou.be
Voor jongeren die een verlies geleden hebben: www.missingyou.be

Bijlage 6: 'Faak foarkommende flaters' bij friestalige rouwadvertentie en handreiking om het juist te doen.

Minder goed of ferkeard	Al sa goed of better
As gefolch fan in ûngemak	Nei (of: troch) in slim ûngemak/ûngelok
De kremaasje sil pleatsfine op	De kremaasje is steld op De kremaasje sil wêze op
Djip bedroefd	Slim ferslein; ferbûke
Djip troffen	Tige oandien
Freonen en bekenden	Freonen en goekunde/kunde
Is fan ús hinnegien	Is rêst Is ferstoarn Is by ús weinommen Is hjir weinommen Is (hjr) weirekke Moasten wy misse Hat de Heare ta Him nommen Hat God út ús midden weinommen Is út ús famyljerûnte weinommen Is by ús weifallen
Leaver gjin besite/besyk	Leaver gjin oanrin
Rom 62 jier	Goed 62 jier
Op'e leeftyd fan	Yn'e âldens fan
Lâns dizze wei	Troch dizze wei Op dizze wize
Nei in muoilik sykbêd	Nei in slimme sykte
Foar al de bliken fan belangstelling	Foar al de bliken fan meilibjen
Folle sterkte tawinske	In protte sterkte tawinske
De buorren	De buorlju
Ús warbere sekretaris/esse	Ús warbere skriuwer/ster
Nammens de famylje	Út namme fan de famylje

Bijlage 7:

Gedichtjes:

Wat nooit verloren gaat

*is de herinnering aan een school
die tijd en ruimte maakt
voor emoties en relaties,
waar kinderen, jongeren,
volwassenen leren leven,
leren werken aan
kwaliteit van leven.*

Wat nooit verloren gaat

*is die school waar de dood
niet wordt doodgezwegen,
maar waar het leven wordt
meegegeven en voorgeleefd,
een school waar het zijn
uitstijgt boven het hebben,
een school waar het zijn
primeert op het hebben
ten leven.*

*Bedankt, collega- sterveling
Dat ook jij die school wilt mee-maken*

Patrick Somers